

освіти має слугувати становленню сучасної національної еліти, здатної забезпечити демократизацію суспільства та відтворення і розвиток інноваційного потенціалу економіки.

Література

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
2. Закон України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р. № 964-IV // http://www.nbuv.gov.ua/law/03_nbu.html/.
3. Миронов В. Россия в глобальном мире: отечественное образование и Болонский процес // Здравый смысл. – 2007. – № 2 (43). – С. 14-21.
4. Мовчан В.С. Освіта в контексті глобалізаційних процесів: моральні аспекти // Філософсько-антропологічні студії 2008. – К.: Стилос; Д.: ДНУ, 2008. – С. 161-167.
5. Послання Президента України до Верховної Ради України. “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки” // Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 червня.
6. Про національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 року № 347 // Офіційний вісник України. – 2002. – №16. – С. 11-14.
7. Тоффлер Е. Шок будущего. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002. – 557с.
8. Чікарькова М.Ю. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства та проблеми контркультури / Збірник наукових праць НДІ українознавства. – К.: Рада, 2008. – Т. XIX. – С. 44-57.
9. Шинкарук В. Основні напрями модернізації структури вищої освіти України // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. <http://www.mon.gov.ua>

УДК 340.20

Мойсієнко В.М.

ТЛУМАЧЕННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В НЕОКАНТІАНСТВІ

Анотація. В статті проаналізовано особливості тлумачення сутності держави і права (визначення їх завдань, ролі і призначення у суспільстві) у концепціях зарубіжних (Р. Штаммлер, Г. Коган, П. Жане та ін.) та вітчизняних (Б. Кістяківський, Є. Спекторський та ін.) представників неокантіанства другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: держава, неокантіанство, ідея права, соціальний ідеал, емпіричне право, філософія права.

Анотація. Моисеенко В.Н. Толкование сущности государства и права в неокантианстве.

В статье проанализированы особенности толкования сущности государства и права (определение их задач, роли и назначения в обществе) в концепциях зарубежных (Р. Штаммлер, Г. Коган, П. Жане и др.) и отечественных (Б. Кистяковский, Е. Спекторский и др.) представителей

неокантианства второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: государство, неокантианство, идея права, социальный идеал, эмпирическое право, философия права.

Annotation. *Moisienko V. Interpreting essence of the state and law in neo-Kantianism.*

The article analyses the peculiarities of state and law essence interpretation (determination of their tasks, role and destiny in society) in the concepts of foreign (Rudolf Stammler, Hermann Cohen, Paul Janet and others) and domestic (B. Kistyakovskiy, E. Spektorskiy and others) adherents of Neo-Kantianism of the second part of the XIX century – the beginning of the XX century.

Keywords: state, idea of law, social ideal, empiric law, philosophy of law, neo-kantianism.

Вчення про державу і право перебувають у нерозривному зв'язку з філософськими та світоглядними позиціями відповідної історичної епохи. Пояснюється це тим, що в теорії держави і права виділяються такі проблеми, розв'язання яких потребує безпосереднього використання ряду філософських положень й узагальнень. Саме такою є проблема тлумачення сутності держави і права різними філософськими школами. Філософські вчення є для теорії держави і права загальнометодологічною основою. Загальнофілософські методологічні установки конкретизуються залежно від предмета дослідження; предмет і метод виявляються взаємопов'язаними.

Предметно-методологічний зв'язок теорії держави і права з філософією є однією з важливих закономірностей розвитку політико-правових знань. Тому поява принципово нових учень про державу і право пов'язана з кардинальними змінами, що відбуваються у сфері філософських і світоглядних позицій. Зокрема, у період ранніх буржуазних революцій XVII-XVIII ст. на зміну релігійно-схоластичному світогляду Середніх віків прийшла філософія раціоналізму, а разом з нею теорія природного права, що була розроблена на основі методологічних установок раціоналізму. Сама ідея про природне право, як про щось необхідне, з'явилась задовго до природно-правової школи. Однак, остання теоретично інтерпретувала цю ідею на основі філософії раціоналізму, її методології та світосприйняття.

У другій половині XIX ст. у Німеччині виникло неокантианство, яке в останній третині століття набуло поширення в усій Європі. Головними представниками неокантианської політико-правової філософії вважаються Г. Коген, Р. Штаммлер, О. Лібман, Ф. Ланге, Г. Радбрук (Німеччина), Ш. Ренув'є, П. Жане, О. Амлен (Франція), К. Кантоні (Італія), П. Струве, С. Булгаков, М. Бердяєв, П. Новгородцев (Росія), Б. Кістяківський, Є. Спекторський, М. Туган-Барановський (Україна).

Метою статті є з'ясування сутності держави і права (визначення їх завдань, ролі і призначення у суспільстві) у концепціях зарубіжних та вітчизняних представників неокантианства другої половини XIX – початку XX ст.

Цей ідеалістичний філософський напрям відтворював і розвивав трансцендентальну філософію І. Канта, ігноруючи при цьому її матеріалістичні та

діалектичні елементи. Неокантіанці намагались подолати дуалізм філософії І. Канта, його хитання між матеріалізмом та ідеалізмом. Згідно з неокантіанською філософією, об'єкт пізнання – це не “річ у собі”, а “категоріально мислиме буття”. Предмет пізнання “конструюється” людським мисленням. Він тотожний поняттю про предмет, а власне буття є сукупністю чисто понятійних відносин. Свідомість виявляється первинною стосовно буття [10, 75].

Найбільш повне вираження неокантіанство знайшло в двох німецьких філософських школах: марбурзькій і фрейбурзькій, або баденській. Перша школа особливого значення надавала ідеалістичній інтерпретації наукових понять і філософських категорій, тлумачила їх як логічні конструкції. У центрі уваги другої – обґрунтування протиставлення природничих і суспільних наук на основі кантівського вчення про практичний і теоретичний розум і спроби довести неможливість наукового пізнання соціальних явищ, доступних начебто лише аксіологічно-нормативному і телеологічному дослідженню.

Неокантіанці протиставляли науки про природу наукам про дух і культуру. Людська свідомість впорядковує і конструює природні явища за допомогою розумової форми каузальності. Природа постає як сукупність причин і наслідків. Суспільство, людські вчинки, культура – це реалізація людської волі, що охоплюється категорією “мета”. В результаті суспільство є сукупністю цілей і засобів.

Отже, науки про природу оперують за допомогою закону причинності, а науки про дух – за допомогою закону доцільності. На соціальні явища, в т.ч. політику, державу і право, згідно з цією теорією, не поширюється закон причинності, вони охоплюються категорією мети, як апріорною властивістю людської свідомості і волі.

Так, відомий представник марбурзької школи неокантіанства, теоретик і філософ права, професор цивільного права Рудольф Штаммлер (1856-1938), спираючись на ідеї І. Канта, спробував у творах теоретико-правового профілю – “Держава і право з точки зору матеріалістичного розуміння історії”, “Вчення про правильне право”, “Теорія юриспруденції” – здійснити традиційне для німецької юридичної думки зусилля створити основи наукового знання про право [11, 165].

За орієнтир у своїй розвідці Р. Штаммлер взяв закономірності соціальної мети. Спільна діяльність людей має дві сторони: соціальне господарство – як матерія, і право – як форма соціального життя. Оскільки зміст форми полягає у свідомому регулюванні поведінки людей, головним у формально юридичному вивченні права має стати поняття мети, а не причини. Соціальне явище закономірне, якщо в ньому має місце вибір засобів для якоїсь мети.

Р. Штаммлер критично оцінює методологію праворозуміння, нав'язану історичною школою права (Г. Гуго, Ф.К. фон Савіньї, Г.Ф. Пухта), обґрунтовуючи при цьому тезу про необхідність повернення юристів до філософської традиції тлумачення сутності права.

Рудольф Штаммлер приділяв увагу проблемам матеріалістичного розуміння історії і навіть підносив таку методологію на вершину пізнання соціальних явищ і процесів. Але з погляду власного “пізнавально-критичного

методу” щодо вивчення сутності права Штаммлер не сприймав матеріалістичну діалектику. Особливо це стосувалося сфери взаємин економіки і права. За Р. Штаммлером, право є не тільки незалежним від матеріальних, господарських відносин у суспільстві, а й визначальним для економіки, оскільки саме право є “формою соціального життя”, а економіка – “його матерією” [5, 448].

Відповідно до кантівських положень про співвідношення належного та існуючого, формального і фактичного, він відстоював логічний примат права над іншими соціальними реаліями і підкреслював, що закономірність соціального життя людей є закономірністю його юридичної форми. Під закономірностями і метою соціального життя й суспільного розвитку Р. Штаммлер розумів апріорні ідеї розуму, в т.ч. і апріорні форми права і правової повинності.

Таким чином, надавши юридичному формалізму характеру формалізму гносеологічного і методологічного, Р. Штаммлер юридизував вчення про суспільство, господарство, державу, довів до крайнощів основне кредо юридичного світогляду – підхід до права як першооснови соціальних явищ [3, 32-33]. Визнаючи наявність у правових інститутах певного змісту, що йде від суспільства, він стверджував, що фундамент держави не в сукупності виробничих відносин, економічному базисі суспільства, а в праві. Право виступає передумовою держави.

У розвитку права він вбачав основу становлення всього суспільства. “Закономірність соціального життя, – зазначав Р. Штаммлер, – є закономірністю його правової форми, слідуванням основній ідеї права, як кінцевій меті людського суспільства” [11, 166]. Означена закономірність проявляється тільки в такому соціальному житті, регулювання якого здійснюється в інтересах свободи кожного, хто знаходиться в сфері права.

На межі XIX-XX ст. Р. Штаммлер одним із перших виступив за відродження природного права та ідеалістичної філософії права. Однак, на відміну від школи природного права XVII-XVIII ст., природне право за Р. Штаммлером, не існує у вигляді особливого, ідеального правопорядку поряд з правом позитивним. Ідеальне, абсолютне право неможливе. Право завжди було і є недосконалим, а тому мінливим. Але в межах цього недосконалого права виділяється правильне право, тобто таке, що орієнтується на справедливість, на ідею права, на соціальний ідеал як свою кінцеву мету. Це право і є “природним правом з мінливим змістом”. Воно є не якимось конкретним правом, а лише єдиним формальним методом судження про право. У вченні Р. Штаммлера концепція “природного права з мінливим змістом” означала, що саме право і його зміни визначають розвиток суспільства, а не навпаки [6, 741-742].

Інший теоретик марбурзької школи неокантіанства, видатний німецький філософ другої половини XIX ст. Герман Коген (1842-1918) стверджував, що значення держави полягає не в її актуальній дійсності, а в її гідності, як керівного етичного принципу самосвідомості. Створюється враження, що Г. Коген повторює Г.В.Ф. Гегеля з його визнанням за державою значення моральної субстанції, в якій виховується особистість.

У Г. Когена, як і у Г.В.Ф. Гегеля, особа лише в державі і завдяки державі може досягти істинної людської самосвідомості. Однак, Г. Коген не лише не

поділяє погляди Г.В.Ф. Гегеля на державу, як на дійсність моральної ідеї, а навіть вважає такий підхід помилковим. На противагу Г.В.Ф. Гегелю, у книзі “Етика чистої волі” він доводить, що дійсність моральності треба шукати в тій меті, яка поставлена моральним діям, – а саме в тому, щоб бути нескінченними. Цю нескінченність ми бачимо, на думку Г. Когена, в людстві, в якому знаходить своє найвище втілення самосвідомість моральної особистості. Підпорядковуючи державу ідеї людства, Г. Коген разом з тим пояснює, що держава, як етичний принцип, є втіленням справедливості, яка своєю єдиною метою має моральну самосвідомість [7, 658-659].

Г. Коген вводить у свою конструкцію навіть ідею Бога, чим намагається довести, що, незважаючи на всі пошуки шляхів права і держави, людству все ж таки забезпечено вічне просування до добра. Ідея держави тут поєднується з іншими ідеями і підпорядковується їм, а керівне моральне значення держави обмежується її зв'язком з іншими принципами.

Більш послідовним прихильником етичного нормативізму виявився французький учений Поль Жане, який стверджував, що політика і практично і теоретично передбачає моральність. Держава не може за допомогою примусу насаджувати добродійність, але й обійтись без неї вона теж не може. В основі будь-якої істинної політики повинна бути закладена моральна ідея. Зв'язком між політикою і мораллю слугує ідея права. Завдання політики не примушувати до добродійності, але сприяти праву. Держава тримається завдяки добродійності, але добродійність не є її метою. Громадяни мусять бути добродійними, а держава – справедливою. А для того, щоб у державі існувала справедливість, необхідно, щоб громадяни користувались усіма належними їм правами, причому користувались так, щоб не завдати шкоди іншим громадянам і самій державі [10, 78].

Тут, на думку П. Жане, право і добродійність об'єднуються, в результаті встановлюється порядок і спокій, моральність і політика відокремлюються, не суперечачи одне одному, і знову об'єднуються, не змішуючись при цьому [2, 17].

П. Жане розумів, що діяльність держави не вичерпується такими завданнями. Держава може розглядатися і як представник приватних інтересів своїх громадян. Однак цей бік діяльності не є, подібно до вищевказаної, істотною для самого поняття про державу.

Ідеї П. Жане знайшли підтримку і подальший розвиток у представників етичного нормативізму в російській і українській політико-правовій думці, перш за все у П.І. Новгородцева (1866-1924) та Б.О. Кістяківського (1968-1920).

При вирішенні морально-правової проблеми необхідно, згідно з теорією П.І. Новгородцева, виходити із апріорних “вказівок” моральної свідомості. Цю методологію Новгородцев використав для обґрунтування концепції природного права, відродження якої пропагував на початку ХХ ст. Природно-правова проблема для П. Новгородцева (в її розумінні він близький до Штаммера) – це проблема перш за все моральна, сутність якої полягає в тому, щоб “... встановити моральні вимоги, які визначають ідеальні шляхи розвитку. Природа моральності може бути зрозуміла тільки при дослідженні її як внутрішньопсихологічного і самоцінного нормативно-етичного явища, як

“закону особистого життя” [11, 169].

Серед сучасних йому філософських підходів до дослідження суспільного життя вітчизняний вчений Б. Кістяківський віддає перевагу неокантіанству як найбільш ефективній методології аналізу суспільних явищ та процесів. На основі неокантіанства сформувався філософський світогляд українського мислителя. Тому відправним моментом у формуванні соціально-політичних ідей Б. Кістяківського стала трансцендентальна теорія цінностей Баденської школи. Вона дозволила по-новому зрозуміти сутність правової держави: людей об'єднують у політичну спільноту здобуті колективним досвідом значення, смисли.

Методологія неокантіанства у філософській концепції Б. Кістяківського постала як основа для перетворення соціальних наук на точний інструмент вивчення суспільного життя. Такою строго науковою галуззю знань Б. Кістяківський вважав філософський науковий ідеалізм. Поняття “науковий” є тут даниною позитивізму, який був популярний у колах інтелігенції як передова раціоналістична філософія.

Створення правової держави, пріоритет прав людини у суспільному житті Б. Кістяківський розглядав у нерозривному взаємозв'язку реалізації ліберальних та демократичних цінностей з утвердженням цінностей національної культури.

Б.О. Кістяківський [4], Є.В. Спекторський [9] застерігали проти розчинення теорії права у філософії права, критикуючи відповідні концепції німецьких філософів Р. Штамmlера та Г. Когена. На їх думку, німецькі науковці відходять від пізнання сутності права, як воно існує у емпіричній дійсності, та розглядають його лише у деонтологічному плані, тобто право як належне. Таке розуміння призводить до поглинання юриспруденції філософією права, до перетворення юриспруденції в частину філософії. Але філософія покликана забезпечувати синтез різних гуманітарних наук про право, об'єднувати їх у цілісну систему, проте це не означає злиття науки про право з соціальною філософією та філософією права. Проблема пізнання сутності права не повинна розчинятися у проблемі пізнання сутності оформлення відносин правом [1, 28-29; 4, 384-387, 423].

З іншого боку, загальна теорія права не може замінити філософію права, оскільки її зміст є вужчим, ніж зміст філософії права. Загальній теорії права притаманний метод позитивної юриспруденції, який обмежується емпіричними спостереженнями. Теорія права не прагне до виходу за межі юриспруденції, не підіймається до рівня широких світоглядних, етичних чи філософсько-культурологічних узагальнень. Філософія ж права, навпаки, свідомо та цілеспрямовано включає правові питання до позаюридичного контексту таких універсальних проблем, як призначення людини, природа свободи та обов'язку, сутність права, його глибинні цінності, джерела тощо. Отже, окремі питання теорії права висвітлюються у новому для них контексті філософсько-етичних критеріїв [4, 29; 8, 423].

Таким чином, можна зазначити, що ідея права й соціальний ідеал неокантіанців позбавлені історичної конкретності й змістовності і не в змозі

повною мірою відобразити дійсний стан емпіричного права. Неокантіанці часто порівнювали соціальний ідеал з провідною зорею, з недосяжною метою, до якої належить прагнути, але яку ніколи не можна досягти.

Література

1. Антологія української юридичної думки: У 6 т. / Ред. кол.: ЮС. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. редактори В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. – К., 2002. – 568 с.
2. Жанэ П. История государственной науки в связи с нравственной философией / Пер. с франц. – 2-е изд. – СПб.: Типо-лит. Терле и Менделевича, 1878. – LXIV, 348 с.
3. История политических и правовых учений. XIX в. / Отв.ред. В.С. Нерсесянц. – М., 1993. – 389 с.
4. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права // Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. — СПб.: РХГИ, 1999. – С. 7–414.
5. Мироненко О.М. Штаммлер Рудольф // Юридична енциклопедія. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1998. – Т.6:Т-Я. – С. 448–449.
6. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2006. – 848 с.
7. Новгородцев П. Русский последователь Германа Когена. – М.: Б.м., 1908. – С. 636–661.
8. Спекторский Е.В. Теория солидарности // Юридический вестник. – 1916. – Кн. XII (I).
9. Спекторский Е.В. Пособие к лекциям по истории философии права. – К.: Тип-я “Прогресс”, 1918. – 192 с.
10. Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави і права в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.
11. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
12. Фінько А.Є. Етичні засади політико-правової теорії Богдана Кістяківського: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.07 – етика; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2007.